

православ'я, що знаходиться в євхаристійній єдності із РПЦ, а відтак всі інші православні – не благодатні і розкольники. І ці стереотипи здолати православної свідомості навіть складніше, ніж католикам, протестантам та віруючим інших віросповідань.

Основний дискурс в сучасних ідентифікаційних пошуках-дискусіях в Україні – це жорстка, нав'язлива, мрійливо-романтизована демаркація християнського Сходу і Заходу. Переважна більшість дискутантів переконана, що Православний Схід протистоїть агресивному Заходу, а отже католикам і протестантам. «Західна безбожна й антилюдяна духовна отрута заливає східні простори...». «Явище папізму з його зовсім необмеженою владою не йде з московитами ні в яке порівняння!» [http://pravoslavue.org.ua/index.php?action=fullinfo&r_type=&id=8487]. Чи не єдиною церквою в Україні, яка прагне здолати цей розподіл, є греко-католики, які живляться вірою в свою особливу роль в об'єднанні християнського Сходу і Заходу.

В пошуках своєї ідентичності населення України сьогодні продукує переважно ексклюзивістські стереотипи, які виключають певну спільноту з устabilізованих культурних ареалів. В умовах ослаблення власної традиції, занепаду аж до відсутності стійких навиків вироблення своєї культури, мови, духовності більш оптимальними видаються інклюзивістські стереотипи, які б замість непродуктивного виокремлення і незалежнення від усіх і вся були замінені креативним отождненням себе із історично успадкованими й відомими релігійними системами, якщо останні гармонійно включають особистість і спільноту до космосу людської культури. Але різнополюсна орієнтація певних регіонів залежно від їх розташування та конфесійних пріоритетів фактично спрямована на розхитування релігійної геополітичної ситуації. Традиційна карта розміщення послідовників тих чи інших релігій або конфесій піддається істотному перегляду, що не вирішує, а скоріше ускладнює проблему ідентифікаційної належності України.

3. Релігія – невід'ємна складова етнічної самоідентифікації

Проблема етнічної самоідентифікації стала особливо актуальною в ХХ-ХХІ ст. внаслідок світових глобалізаційних процесів. Вона давно вийшла поза рамки суто наукової і набула соціально-політичного значення, особливо щодо т. зв. національних меншин, які проживають у діаспорі.

Характер етносамоідентифікації особистості визначають три відмінні, однак тісно взаємопов'язані чинники: це релігія, культура та держава. Релігія або нова релігійна ідея стає домінантою формування нового етносу, саме релігія визначає основні культурні характеристики кожного народу. Релігія та культура (в широкому розумінні цього терміну) проявляються в певному державному просторі, тому характер їхнього функціонування значною мірою

залежить від держави. Однак відносини держави та культури – це результат взаємодії двох векторно протилежних процесів: з одного боку – це тенденція до формування єдиного просторово-часового – державного – поля культури з уніфікованими нормами, цінностями, світоглядом та світобаченням (одна держава, один народ, одна культура); з іншого – прагнення різних етно-релігійних груп зберігати свою просторову нішу та розвивати власну релігійно-культурну та правову специфіку.

Те, що релігійна ідея стає домінантою формування нового етносу і надалі залишається первинною в його життєдіяльності, не випадково: по-перше, вона визначає місце народу в Божественному Промислі, його призначення у виконанні цього задуму – це зовнішній план; по-друге, формує специфічний простір культурних зв'язків всередині етносу та його зв'язків з Богом (етно-національну специфіку) – це внутрішній план.

Держава за своєю суттю є поза національною і позаетнічною, тому людина державна служить не народу, нації, а державі, а всі інші чинники є другорядними. Національна ідея, звичаї, традиції і т.ін. підтримуються настільки, наскільки це відповідає інтересам держави. Національна ідея в своїй основі є релігійною та моральною, ідея державна – політичною, антирелігійною та аморальною – правий той, хто виграв, на чиєму боці сила.

Тому і Церква як організована форма функціонування релігії в державному просторі, завжди є національною. Ще А. Річинський наочно показав, що не існує „...якоїсь понаднаціональної церкви. Це – гола абстракція. Існують лише різні національні типи християнства, і лише в їх сукупності реалізується універсальна християнська ідея... Проповідь „наднаціонального” християнства служить лише для маскування національної гегемонії інших” [Річинський А. Проблеми української релігійної свідомості”. – К.-Тернопіль, 2000. - С. 370]. Походження відмінних типів християнства залежить від різниць духовної вдачі народів, тоді створення своєї особливої релігійно-національної культури стає природною метою зрілої нації” [Там само. - С. 367-368]. Відповідно, зречення – свідоме чи ні, відмова від власної етнорелігійної та культурної ідентичності, що найчастіше диктується „етнічним матеріалізмом” передусім політичної та економічної еліти етносу, призводить врешті решт до його розчинення та повної асиміляції з оточенням.

Релігія виступає одним з основних чинників етногенезу. Так, О. Шпенглер вважав, що формування нових етносів на початку нашої ери відбувалося на основі єдності віросповідання [Шпенглер О. Закат Європи. – Минск, 1999. – Т.ІІ. - С. 225]. Однак, цей процес завжди був дзеркальним: формування нового етносу на основі нової релігійної ідеї – християнської, зрештою призводило до появи нового феномену – певного етно-національного типу християнства з притаманними лише йому догматичними та культовими особливостями. Тому цей процес точніше було б назвати не етногенезом, а етнорелігієгенезом.

Про вагомість конфесійної ознаки свідчить те, що упродовж всього середньовіччя для абсолютної більшості людей найважливішою у взаємовідносинах була конфесійна, а не національна ознака. Якщо візьмемо за приклад вірмен, то побачимо, що для них вже з кінця XI – початку XII ст. поняття етнічної приналежності та конфесійний чинник злилися в одне нероздільне ціле: правдивим вірменином може бути лише той, хто знаходиться в лоні національної Апостольської Церкви. Таким чином, тих вірмен, які внаслідок тих чи інших причин втрачають цю конфесійну приналежність, перестають вважати правдивими вірменами, і це в першу чергу стосується вірмен-католиків.

Підкреслимо, не мова, не судочинство, не звичаї, а саме конфесія виступає синонімом етнічної ідентифікації. Чисельні приклади, коли політичні колізії докорінно змінювали життя вірмен, і вони, мандруючи світами, змінювали расовий тип, мову, право, побут, і попри це усвідомлювали і відчували себе вірменами. Однак, саме прийняття унії в 1630 р. верхівкою української єпархії Вірменської Апостольської Церкви суттєво змінило історію вірменської діаспори в Україні. Значна частина вірмен, які не прийняли унії, покинула Річ Посполиту. Ті, що залишилися, після тривалих міжусобиць прийняли унію. Зміна конфесії викликала кризу всередині вірменських громад, наслідком якої було поступове знищення традиційної вірменської національної самосвідомості та асиміляція з поляками та українцями. Однак тут спостерігається цікаве явище: асиміляція проходить до певної межі, і повної втрати своєї первинної етнічної самоідентифікації у місцевих вірмен не відбувається. Не забуваючи остаточно про своє походження, вірмени в Україні фактично отримують нову етнічну ідентифікацію, стають польськими, російськими, українськими вірменами.

Очевидно, в діаспорі саме релігія, а точніше буде сказати – Церква (релігійна організація), як етнозберігаючий чинник набуває особливого значення. Наявність власної релігійної автономії набуває особливої ваги, оскільки християнська Церква, окрім релігійних функцій, перебирає на себе й функції держави – контроль, юрисдикцію (судочинство). Відомо, що в країнах ісламу саме церковні керівники були й офіційним повноважними юридичними представниками своїх громад.

Водночас, саме у діаспорі проблема різновекторності етнорелігійного й етнокультурного життя та життя державно-політичного набуває дуже гострих форм [Див.: Филипович Л. Етнологія релігії. – К., 2000]. З одного боку, самі переселенці прагнуть певного синтезу з новим оточенням, що диктується новими політико-економічними реаліями, а також співпадає з прагненням держави включити емігрантів в систему своїх соціально однорідних (в ідеалі) зв'язків. З іншого боку, це вже інакша – не рідна, держава, інакші зв'язки, тож включення до нової системи на «рівних» з автохтонами може призвести до зникнення національної меншини, як етносу, на новій Батьківщині. Тому переселенці прагнуть будь-за що зберегти свою

неповторність та самотність, однак зафіксувати це вже в новій державно-правовій системі. Так, вірмени в Україні вже в 1364 р. отримують право самоврядування та власного судочинства, а в 1367 р. релігійну автономію.

З точки зору етнорелігієгенезу успішність унійних змагань на наших теренах пояснюється тим, що у вірмен під впливом місцевих умов відбуваються трансформація етноконфесійної свідомості та відповідна реструктуризація внутрішніх системних зв'язків етносу, внаслідок чого складається дещо відмінний стереотип поведінки. Всі ці чинники й зробило можливим успішне проведення унії української гілки Вірменської Церкви з Римом.

Унія також підсилила і прискорила трансформацію стереотипу поведінки. Зміна конфесії викликала розрив старих системних зв'язків, та оскільки не була зміною релігії, тому не викликала руйнації етнічної домінанти. Тобто, всі кореляції відбувалися до певної мжі: на зміну мовній, культурній, конфесійній асиміляції приходить нове усвідомлення себе як вірмен. Однак, це вже не вірмени Польщі чи України, а, в залежності від ступеню етноса моїдентифікації, польські чи українські вірмени, або поляки чи українці вірменського походження. Причому цей, так би мовити, повторний процес етнічної самоїдентифікації відбувається на вищому інтелектуально - культурному рівні, можливо, внаслідок своєрідного етнічного синкретизму. Тобто, «вторинна етносамоїдентифікація» вже визначається не стільки зовнішніми соціальними чинниками, засвоєними стереотипами поведінки, скільки внутрішнім самовизначенням людини, власним вибором людини, що залежить від певного інтелектуально-культурного й духовного рівня та внутрішньої роботи особистості.

Якщо для вірмен, що проживають на Батьківщині, рідна земля, соціальне оточення, своя держава були запорукою збереження своєї традиційної етнічної (національної) самосвідомості, то для вірмен діаспори соціальне оточення відігравало цілком протилежну – нівелюючу, роль щодо традиційної етнічної свідомості. Єдиним дієвим протиставленням цьому могло стати лише свідоме вивчення, відтворення та збереження своєї історичної та культурної спадщини. Тож не дивно, що саме ці вірмени створюють потужний імпульс для вивчення, розвитку та популяризації вірменської культури, історії, літератури, мистецтва, прикладом чого можуть бути вірмени Львова ХІХ-початку ХХ століття, європейські мхітаристи та ін.

Тож, які критерії можна покласти в основу етно-національної ідентифікації емігрантів, що вже не перше покоління живуть на іншій – не материнській землі? Сукупність основних етно-національних ознак – територію, назву, мову, релігію (конфесійність), право? Однак, історія знає непоодинокі приклади, коли ці ознаки мінялися, а первинна етнічна самоїдентифікація зберігалася.

Л. Гумільов вважав, що базою етнічної традиції є стереотип поведінки, а не основні ознаки. Стереотип поведінки, в свою чергу, з'являється не випадково, а виробляється в процесі адаптації людей до оточуючого

соціального та природного середовища [Гумилев Л.Н. Этносфера. История людей и история природы. – М., 1993. – С. 224, 227, 540-541]. А соціальна адаптація у значній мірі визначається етнопсихологічними якостями людей. Це пояснює, чому в діаспорі, де зазвичай міняються чи не всі основні ознаки, що були притаманні представникам певного етносу на рідній землі – мова, релігія, держава, вони продовжують ідентифікувати себе так, як і їхні предки. Та поступово в емігрантів внаслідок життя в нових природних та соціальних умовах з'являються нові риси, починає формуватися новий стереотип поведінки, і зрештою, нова етнічна ідентичність. Хоча стверджувати, що головні ознаки не мають особливого значення для самовизначення та самозбереження етносу, також було б перебільшенням. Адже, далеко не поодинокі й інші випадки, коли позбавлення народу рідної мови, релігії, власних культурних та історичних традицій призводило через декілька поколінь до повної асиміляції такого етносу з панівним етносом держави.

Питання етно-національної самоідентифікації людей у діаспорі ускладнюється тим, що, зазвичай, за основу для порівняння беруть культуру історичної прабатьківщини. Та кожна національна культура – явище складне й багатопланове. Її можна досліджувати, використовуючи різні критерії. В контексті нашої проблеми, національну чи етнічну культуру доцільно поділити на 2 великих різновиди: автохтонну національну культуру (базисну, витокову, яка також змінюється в часі), вона притаманна корінному етносу, що проживає на своїй Батьківщині; та культуру діаспори – субкультуру (в значенні – складової більшої культурної цілісності) частини народу, яка емігрувала на постійне проживання в іншу країну. Культура діаспори – витоково, похідна від рідної національної, є зазвичай цілісним оригінальним феноменом, який виникає внаслідок взаємодії, органічного синтезу культури емігрантів та домінуючої культури країни, що дала їм притулок. Це по-суті процес етнічної дивергенції, коли від етносу відокремлюється певна його частина, яка згодом формує незалежну етнічну цілісність. Внаслідок етнічної дивергенції з'являються нові споріднені («дочірні») етнічні системи, які зберігають відчуття єдності.

Зазвичай діаспору розглядають як маргінальне щодо культури історичної прабатьківщини явище. Однак феномен діаспори можна розглядати і з точки зору еволюції всього людства. Відкриття лауреата Нобелівської премії Іллі Пригожина 1980, 1984 рр. довело існування нового принципу – порядку через флуктуації, який виявився базисним механізмом розгортання еволюційних процесів у всіх сферах – від атомів до галактик, від окремих клітинок до людей, суспільств та культур. Явище діаспори можна віднести до «механізмів, які роблять еволюцію «нестабільною» (а значить, реально існуючою), тобто, еміграція стає вихідним пунктом нового розвитку, «нового глобального взаємообумовленого порядку» [Пригожин И., Стенгерс И. Порядок из хаоса: Новый диалог человека с природой. – М., 1986. – С. 47-48]. Еміграція людей (особливо, масова) порушує рівновагу етнічної системи, як свого власного автохтонного етносу, так і соціуму, в якому ці емігранти

утворюють діаспору. І тут, і там це призводить спочатку до зростання ентропії (хаосу) в системі, а потім – до рестабілізації вже на новому рівні та утворення нових системних зв'язків. Тобто, еміграція змінює не лише тих, хто покидає свою Батьківщину, а й тих, хто там залишається, а також соціум, який прийняв емігрантів.

Емігранти на чужині попадають у сферу дії «сильно незбалансованих зв'язків», оскільки в перший період життя в нових умовах не вони визначають характер нових соціальних зв'язків, а новий для них соціум задає основні параметри включення в систему. Однак, ця кризова ситуація стає імпульсом (і обов'язковою умовою) для прискореної самоорганізації жителів діаспори за двома основними напрямками (як будь-яка кризова, конфліктна ситуація згідно з теорією конфліктів Г. Зіммеля): вона підсилює внутрішні зміцнюючі зв'язки етнічної групи, що забезпечує її згуртованість, мобільність та самозбереження та, водночас, змушує інтенсивно інкорпоровуватися в нову для неї соціальну систему в якості автономної складової. Нова система і нова самоорганізація міняють «роль та зміст зв'язків». Міняються вірмени, що емігрували на наші землі, але й міняється і соціум, що їх прийняв.

Процес культурної ентосомаїдентифікації неможливо відокремити від релігійної етносамаїдентифікації (принаймні, до XVIII ст.). Адже саме релігійні настанови, приписи лежать в основі тих чи інших традицій, звичаїв, права (судочинства), саме вони формують певний тип світобачення та світовідчуття. Тому в діаспорі головним чинником збереження первинної етносамаїдентифікації стає релігія та національна Церква.

4. Держава – релігія – нація: взаємодія в українському суспільстві

Визначальною рисою сучасної світової спільноти є взаємозалежність народів і держав. Економічне, соціальне, культурне, релігійне, політичне буття кожної держави нині є невід'ємними структурними елементами єдиного світового устрою. Творення глобального інформаційного простору, викликане впровадженням загальносвітових стандартів в техніку і технології, поглибленням міжнародного поділу праці і кооперації виробництва, детермінує нові проблеми, зокрема такі, як глобальна екологічна безпека людства, небезпека ядерної війни та ін. Відтак світові процеси глобалізуються.

Водночас позірною є й інша тенденція - посилення устремлінь народів і націй до суверенітету, відновлення втрачених традицій, мови, культури, які стимулюють їх (народи) до розвитку й оновлення. Помітну, а інколи й провідну роль в реалізації як першої, так і другої тенденцій відіграє